

Razprava na temelju analize angleških literarnih del, ki v večji ali manjši meri zrcalljo podobo Nemcev in Nemčije, in pregleda pretežno nemških literarnozgodovinskih spisov o tej temi, z imagološkim pojmovnim aparatom - podoba, skrivljena podoba, podoba o sebi in podoba o drugem (image, mirage, auto-stereotype, hetero-stereotype) - razkriva obojestranski angleško-nemški antagonizem, zrasel iz zgodovinskih okoliščin. Pokaže se, da je prevladujoč model razmišljanja o nacionalnih podobah antinomičen, kar pomeni, da je podoba o lastnem narodu (bodisi pisateljeva ali zgodovinarjeva) idealizirana, o drugem pa najraje kritična, negativna, zrasla iz usakršnih, najpogosteje nacionalnih predsodkov; relevantna imagološka raziskava mora tak model preseči. Autor ponuja vrsto smernic za ustrezno obravnavo: raziskovalec mora upoštevati položaj imagološkega gradiva v besedilu, perspektivo opazovanja, pisateljev osebni kontekst, recepcijo dela in odmeve na tujem, predvsem pa je važno, da je v obravnavo zajet celoten zgodovinski kontekst, pisanje neliterarnih publikacij o predmetu in tudi njegova obdelava v drugih umetnostnih zvrsteh.

Holger Klein

SKRIVLJENO OGLEDALO?

Podobe
Prusije/Nemčije
v angleški prozi
1890-1914

Poznavalci tematike, ki jo vsebinsko opredeljujemo v podnaslovu, se bodo nemara spraševali, zakaj se je ponovno lotevamo.¹ O njej je bilo že veliko povedanega, proučevali so jo že sočasno, posebno poglobljeno so jo obravnavali v času med vojnama in znanstveno zanimanje zanjo traja še danes. Zato sklepamo, da ne bo lahko odkriti novosti v podobi o Nemčiji, kakršno so ustvarili pomembni avtorji, npr. G. Meredith, H. G. Wells, E. M. Forster in D. H. Lawrence, ali v kopici pozabljenih literarnih enodnevnih odkriti povezave in pojasnila, ki so jih prejšnji raziskovalci spregledali; ne bo lahko in nemara se na prvi pogled tudi ne bo zdelo uspešno. Vsekakor pa je treba še marsikaj narediti.

Pregled nad množico besedil, ki so povezana z našim predmetom, so s svojim delom omogočili številni strokovnjaki. Prva očitna značilnost tega gradiva je njegova raznovrstnost in neubranost. Poglejmo primer. V romanu Walterja Besanta *Herr Paulus* (1888) je odlomek - samo ta - ki je pomemben za podobo o Nemčiji. Gre za mnenje dveh londonskih dam o okultistu, najavljenem z nemško zvencim imenom: dami sta seveda razočarani. Mladenič namreč ni Nemec in tudi ne nastopa v "oblačilih nemškega filozofa", kot smehljaje omenja pripovedovalec.² Egerton Castle je nekaj poglavij v delu *Consequences* (1891) postavil v Heidelberg; v njih z obžalovanjem govori o navadah med nemškimi študentovskimi bratovščinami - pijančevanju, izzivanju in dvobojevanju.³ Dr. Baumgartner iz dela *The Camera Fiend* (1911) Ernesta Williama Hornunga je nemški znanstvenik, ki hladnokrvno mori, da doseže svoje cilje (prim. tudi spodnji citat iz Schultza). V futurološkem romanu Hughja Roberta Bensona *The Dawn of All* (tudi iz 1911) ostaja Berlin - še dolgo po končani vojni na evropski celini v letu 1914 (sic!) - glavno središče socializma in ogroža že domala popolno katolizacijo oziroma rekatolizacijo sveta.

In tako dalje in tako naprej. S kakšnim opravičljivim namenom lahko povežemo take odlomke, poglede in dela, po katerih principih naj jih razvrstimo, da jih bo mogoče analizirati in predstaviti? Ali naj tako obširnega področja sploh ne poskušamo zajeti in se raje omejimo na manjše število del, odbranih po takšnem ali drugačnem zanimivem kriteriju, in se s širše zastavljenim pregledom kratkoinimalo ne ubadamo? In kakšen pomen ima potem takšna razprava, koliko je sploh lahko reprezentativna? Vprašanja se kopičijo. Še najmanjše je to, da gre pogosto za besedila, ki jih tradicionalno imenujemo trivialna ali v najboljšem primeru minorna – k takim sodijo prej navedeni zgledi. Po eni strani taka dela često ponujajo gradivo, ki zelo ustrezno pokaže heterogenost podob;⁴ po drugi strani so za obravnavo prikladnejša, ker je že sicer vprašljiva izolacija posameznih elementov besedila pri tem tipu del lažja, saj imajo ohlapnejšo zgradbo. Vsceno pa ostajata vprašanja o kontekstu in vrednotenju del. Na splošno lahko rečemo, da je pri imagološkem razpravljanju kakovost dela sama na sebi drugotnega pomena. Pomembno je postavljati produktivna vprašanja.

Iz pregleda dosedanjih del s tega področja je najprej razvidno, da v središču njihovega zanimanja pravzaprav ni imagološka tipologija, ampak tematologija v pomenu *Stoffgeschichte*. Spomniti se kaže, da je ta skromna, pogosto zasmehovana veja literarnega proučevanja vendarle koristna. Poleg tega pa tudi razmejitve med *Stoffgeschichte* in raziskovanjem stereotipov nikakor ni povsem jasna, kolikor seveda tega zavrženega pojma ne omejimo na "obžalovanja vredno zbiralsko strast" in na "drobnjakarsko dokazovanje".⁵ Vendar ni vse vedno tako slabo. Za ponazoritev doslej doseženega si pogledjmo tretji povzetek iz Fritza Schultza, ki govori o za nas še posebej zanimivem obdobju. Schultz dokaj celovito in objektivno prikaže, kaj je odkril in kako je to obdelal:

Potem ko je bilo po koncu nemško-francoske vojne v središču Evrope osnovano nemško cesarstvo, so morale omembe o Nemčiji v angleški literaturi preiti na novo podlago, saj na nemški narod ni bilo več mogoče gledati, kot da ga obdaja romantična avreola in kot da se ukvarja izključno z znanstvenimi raziskavami. Roman ni nič več prikazoval čudaškega profesorja ali zasanjanega filozofa, v ospredje je vedno bolj rinila podoba oholega oficirja, prebrisanega politika ali raziskovalca, ki se ukvarja z nevarnimi in skrivnostnimi poskusi; to je pomenilo, da si Angleži niso mogli več privoščiti, da bi gledali na Nemce, kakor so bili navajeni dotlej. Vendar nekateri pisatelji še niso bili pripravljeni opustiti opisovanja prizorov iz nemških kneževin, čeprav je bilo tudi tu že čutili močan vpliv politične realnosti z vpletanjem revolucionarnih teženj; še več, nekateri literarni liki so spet postali pretirano čustveni, medtem ko se je nekdanja neotesanost zdaj spremenila v predrzno oholost in nesramno vedenje. Za leta tik pred svetovno vojno je značilno, da so o Nemčiji vedno bolj odkrito govorili, kako je nevarna, kako se je mora hladnokrvni Anglež paziti in kako se mora nevarnosti zavedati v vsem njenem velikanskem obsegu.⁶

Schultzova razprava je izšla 1939 in, dokaj nenavadno, bila 1973 ponatisnjena. Obstajajo številni kasnejši in drugače zastavljeni prispevki in nekateri vidiki so se (na srečo) spremenili

li. Vendar še nikakor nimamo celotnega pregleda, ki bi upošteval vsaj tista besedila, ki so bila že priznana kot pomembna, toda z novih, konstruktivnih izhodišč, skratka pregleda, ki bi lahko nadomestil Schultza, saj je njegovo delo vprašljivo tako v številnih podrobnostih kot v splošnih stališčih.

Spričo povedanega se zdi, da je pri razmišljanju o možnostih in vprašanih imagologije treba uporabiti prav vso množico znanih besedil in kritičnih razprav. Upamo lahko, da bomo s tem spodbudili ukvarjanje s to specifično temo in vrh tega dodali nekaj splošno zanimivega k debati o celotnem področju. Prepričan sem, da imagologija nasploh velja za zanimiv predmet literarne vede in še posebej primerjalne književnosti. Med številnimi znanstveniki, ki so poznavalsko razpravljali o njej, lahko po odločnem nastopu Mariusa-Françoisa Guyarda (1951)⁷ omenimo še zlasti: Huga Dyserincka,⁸ Jeana-Françoisa Brossauda,⁹ Franza Stanzla,¹⁰ Petra Boernerja,¹¹ Thomasa Bleicherja¹² in Manfreda Fischerja (op. 5). Glede na njihovo delo in na delo nekaterih drugih se nam v tem trenutku ne zdi potrebno nikakršno nadaljnje splošno utemeljevanje upravičenosti takega raziskovanja.

Najprej uvodni premislek o osrednjem pojmu podoba [image]: Boerner ni edini, ki ne glede na prekrivanja in nejasne razmejitve dopušča možnost razlikovanja - v smislu stopnjevanja - med "podobami o drugih narodih" in "stereotipi, klišeji in predsodki".¹³ Jaz imam glede tega pomisleke. Stopnja abstrakcije, ki je potrebna za "podobo o" velikem, neizogibno kompleksnem kolektivu, je izjemno visoka. Po drugi strani pa so take podobe vplivne in pogoste prav zaradi svoje konceptualne preprostosti in zgoščenosti, zato se lahko miselno uporabljajo tudi v vsakodnevnem občevanju, kot je npr. nedavno pokazal Janos Riesz.¹⁴ Človek se mora že kar žavestno potruditi in se takim podobam izogibati, kar lahko doseže nenazadnje tudi tako, da motivacijo, vsekakor pa prepričljive razloge za tak trud, poišče v velikih zgodovinskih katastrofah. Tako se v današnji Nemčiji ne govori več o *polnische Wirtschaft* (= o poljskem gospodarstvu, t. j. o neurejenih razmerah) ali o *Judenschule* (t. j. o klepetanju in hrušču kot v šoli in sinagogi) - vendar smo celo v tem, kot bi nemara mislili, minimalnem pričakovanju lahko močno razočarani. Po drugi plati pa so še sprejemljive šale o Škotih in Frizijcih, saj so za današnji čas sorazmerno manj izzivalne.

Georg Steinhausen je imel torej prav, ko je leta 1909 ugotovil: "Velik del kolektivnih podob, ki jih narodi ustvarijo drug o drugem, izhaja iz predsodkov ali napačnega posploševanja."¹⁵ To bi vsekakor radi pustili za sabo. Kenneth Boulding denimo imenuje podobo, ki jo ima narod o samem sebi, konstrukt, "pravzaprav laž":¹⁶ seveda velja isto za podobe o drugih narodih. Pri raziskavah o izvoru in značilnostih kolektivnih podob se Wernerju Rufu oblikuje sklep, da "med pojmom stereotip in podoba v bistvu ni razlike".¹⁷ Zaradi splošno veljavnega principa bom po Rufovem in denimo tudi Rehsovem¹⁸ zgledu uporabljal (nacionalno) podobo (*image*) kot sinonim za popačeno podobo (*mitrage*), stereotip oz. imago¹⁹ in kliše. V nemščini se je uveljavila dvojna terminologija: Boerner, Bleicher in tudi Peter

Hofstätter²⁰ dajejo prednost (določnejšima) *Eigenbild* in *Fremdbild*, medtem ko Ruf in npr. Manfred Beller²¹ po angleškem in francoskem zgledu uporabljata *auto-stereotyp* ali *auto-image* in *hetero-stereotyp* ali *hetero-image*.

Izraz "Prusija/Nemčija" (*Preußen-Deutschland*) sem prevzel po Kurtu Weinecku.²² To je že sam na sebi izzivalen kliše in danes prav tako čustveno nabit, kot je bil v Weineckovem času (1938), pač skladno s svojim predmetom. Literatura, ki jo bomo tu obravnavali, je namreč nastajala v okvirih naraščajočih političnih napetosti. Povezanosti s specifično zgodovinsko situacijo ne moremo in ne smemo prezreti. V idealnem primeru bi se moral naš pregled še razširiti in zajeti čas od recimo 1864 do 1939;²³ če pa se ravnamo po zelo pomembnih proznih obdelavah političnih dogodkov, pa nekako od 1871, ko je Sir George Tomkyns Chesney objavil *The Battle of Dorking*, ki je menda prvi fikcijski (in tudi fiktivni) opis nemške invazije na Anglijo,²⁴ do 1941, ko je Sir Robert Vansittard začel svojo serijo radijskih oddaj *Black Record* z nazornim opisom skobca (verjetno Lanius excubitor) kot prapodobe Nemčije.²⁵

Vendar smo iz praktičnih razlogov – in z nekaterimi izjemami – upoštevali le literarna besedila iz časa med Bismarckovo odstavitvijo Wilhelma II. in izbruhom Velike vojne, kar je nekoliko ožji časovni okvir od mejnikov tistega dogajanja, ki ga je Paul Kennedy tako temeljito in lucidno razložil v *The Rise of the Anglo-German Antagonism*.²⁶ Omejiti se je vsekakor treba, sorazmerno kratko obdobje pa je izbrano zato, ker si v njem besedila sledijo tesno drugo za drugim in so nastala v enaki zgodovinski situaciji. Nič nenavadnega ni, da so med vojno povsod nastale stereotipne podobe o sovražniku; vendar se zaradi tega za našo raziskavo položaj zaplete. Primer dveh presenetljivo podobnih in dopolnjujočih se posameznih, toda značilnih oseb sta baron von Dressler iz zgodbe *Retribution* avtorja Sapperja (Herman Cyril McNeile, 1916)²⁷ in gospod Broughton iz romana Arthurja Zappa *Der Kampf der Millionen* (1916).²⁸ Precej težko je ocenjevati vpliv sledečih dejavnikov: predvojne tradicije, sovraštva, ki sta ga spočeli vojna in uradno vodena propaganda – in njihovih različnih razsežnosti.²⁹ Isto velja za izčrpane podobe, predstavljene npr. v razpravah *The Unspeakable Prussian* (oktober 1914)³⁰ B. C. Sheridan Jonesa in *Deutschlands Feind* Heinricha Spiessa (1915),³¹ ki sta si prav tako na moč sorodni. V našo razpravo zajeta besedila izhajajo iz relativno preprostejšega položaja: angleško-nemški antagonizem je že prodrl v zavest široke javnosti, vendar do oboroženega spopada še ni prišlo. Časovna omejitev, ki smo jo izbrali za primarna besedila, seveda ne velja za kritiške razprave, ki so za nas odločilnega pomena; nasprotno, metodološki preglednosti in razčlenjenosti bo v prid, če jih zajamemo, kolikor se le da.

Izraz "skrivljeno ogledalo" in kontekst, iz katerega je bil prevzet, nas vodita naravnost k osrednjemu vprašanju. 1913 je Albert Ludwig v uvodu opozoril, da je za "narodovo vedenje o sebi koristno in dobrodošlo, da vidi sliko svojih ljudi v ogledalu ali v skrivljenem ogledalu, ki mu ga držijo tujci".³² Misel je vsekakor hvalevredna. V našem kontekstu je bolj od dejstva, da v

tej smeri ni bil storjen noben pomemben korak, zanimivo vprašanje, ki ga je sprožil koncept sam. "Narodovo védenje o sebi" v prvi vrsti predpostavlja nacionalni značaj. Ali je podmena o "obstoju narodovega bistva" zmotna, kot dokazuje Fischer (op. 5, zlasti str. 18), lahko ostane odprto. Za imagološko raziskovanje pa je vsekakor zelo priporočljivo, da se ravna po njem tako kot Dyserinck in drugi, ki to odločitev prepuščajo drugim strokam in se osredotočajo le na podobe.³³ V tem smislu lahko "védenje o sebi" nadomestimo s spoznanjem samega sebe in razmišljanjem o podobi, ki jo je narod evociral (ali pravzaprav sprovciral) na tujem. Ludwigova formulacija sproži še eno bistveno vprašanje, namreč: kdo odloča, kaj je "ogledalo" in kaj "skrivljeno ogledalo", oziroma z besedami Viktorja Klempererja³⁴ "popačenje"?³⁵ Zdi se, da razprave, ki se ukvarjajo z angleško podobo o Nemčiji, tega vprašanja sploh ne postavljajo; vendar lahko iz njih kljub temu sklepamo, da je odločitev o tem naloga - ali bolje posebna pravica - prizadetega naroda, kar v vsakem konkretnem primeru pomeni samega znanstvenika. Tako npr. Weineck brez omahovanja ugotovi: "Georgeu Eliotu je glede prusko-nemške politike sposobnost presoje odpovedala" (op. 22, str. 80).

Na tako ugotovitev običajno posamična dejstva nimajo večjega vpliva, kajti dejanske napake, ki jih zagreše pisatelji, so pogosto neproblematične, čeprav poučne. Tako denimo Ludwiga zabava, ko ugotovi, da v delu *Blind Justice* (1890) avtorice Helen Buckingham Mathersove (Mrs Henry Reeve) pride do brodoloma na štajerski obali (op. 32, str. 38) - kar je še očitnejša napaka kot češka obala v *Zimski pravljici*.³⁶ Vendar pa ta pomota ne pri Shakespearu in ne pri Mathersovi nima nobenih posledic. Stvar je resnejša, ko Jerome K. Jerome v delu *Trije možje v čolnu* (1900) piše o posebnem predpisu, ki naj bi v Dresdenu armadnim oficirjem v uniformah prepovedoval vožnjo s tramvajem.³⁷ Presenetljivo, še posebej, če se spomnimo razvlečene epizode s tramvajem v knjigi *Adel im Untergang* Ludwiga Renna (1946).³⁸ Je bil Jerome tedaj narobe obveščen? Ali pa se Renn z oddaljenosti nekaj desetletij narobe spominja? Ugibanja o genezi teh protislovnih odlomkov v obeh delih so domala nerešljiva. Protislovno navajanje dejstev ostaja. In tako se zgodi, da je Rennova epizoda člen v dolgi verigi podrobnosti, ki pričarajo banalno-groteskno vzdušje, medtem ko se Jeromova pripomba prav dobro ujema z nasprotno podobo nemškega oficirja, junkerja, ki je bila v Angliji že močno razširjena. Najbrž bi se dalo ugotoviti, ali je tak predpis kdaj veljal ali ne, in če je, kdaj. Preden bi se lotili analize Jeromove ali Rennove podobe o Nemčiji pred letom 1914, bi se bilo koristno o dejstvih prepričati.

Zaradi podobnih primerov se ne moremo strinjati s tistimi literarnimi zgodovinarji, ki pri posameznostih zavračajo sleherno upoštevanje zgodovinske realnosti. Beller denimo kategorično trdi: "Pri popisovanju ni važno, kaj je objektivno prav ali narobe, važna je le podoba kot literarna kategorija s svojo lastno veljavo, podoba o drugi deželi, kakršno lahko izpeljemo iz različnih pogledov na realnost in njenih različnih interpretacij."³⁹

Sistematična dekonstrukcija podob, ki jih neki narod zbudi v drugem, in primerjava posameznih sestavin z relevantnimi dejstvi je dejansko lahko zanimiva za sociološke in komunikološke študije; in taka opažanja lahko v nekaterih okoliščinah uporabi tuja kulturna politika, ki si prizadeva spremeniti ali razkrinkati določene kolektivne stereotipe.⁴⁰ V tem okviru je literatura le eden izmed številnih dejavnikov, čeprav njene vloge ne gre podcenjevati.

Iz tega seveda ne sledi, da bi moral literarni zgodovinar pri obravnavi svojega gradiva opustiti vsako ukvarjanje z dejstvi. Če bi se tega dosledno držal, bi to vodilo v hermetično izolacijo imagologije, kar pa ne bi koristilo nikomur, tudi Bellerju ne. S tem bi se zmanjšal prispevek znanstvenikov k boljšemu razumevanju med narodi, kar je tudi velikokrat poudarjeni namen imagoloških raziskav. Še več, v zapleteni dialektiki podobe in realnosti bi bilo v primerjavi z elementi, ki jih prinaša druga stran, kaj malo dodati k vlogi literature pri genezi in tradiciji podob o drugih narodih (v tej zvezi so zelo zanimive Stanzlove misli in oznake, gl. op. 10).

Dejali smo že, da so v literaturi razmeroma redki primeri, ko imajo posamezna dejstva neki pomen. Večinoma se srečujemo s širšimi, bolj neoprijemljivimi pojavi, ki jih težko prepoznamo – s stereotipi. Spet se zastavi vprašanje: kaj je za znanstvenika odločilno, ko se odloča med "ogledalom" ali "skrivljenim ogledalom"? Če naj na to vprašanje poskusimo odgovoriti, si moramo ogledati nekaj ugotovitev in hipotez, ki so bile izrečene v zvezi z nastankom podob o drugih narodih.

Steinhausen je trdil, da pri "presojanju enega naroda o drugem na splošno prevladuje neprijaznost, medtem ko vidimo svoj narod zvečine v ugodni ali plemeniti luči" (op. 15, str. 435). To je v obe smeri močno pretirano. Prej bi se strinjali z Georgesom Heusejem, ko pravi "...opazovalec najraje molče prezre poteze, ki so podobne potezam naroda, kateremu pripada sam, medtem ko ob potezah, ki se razlikujejo, zelo pogosto pretirava ...".⁴¹ Če izhajamo iz predpostavke, da je oblikovanje stereotipov predvsem posledica iskanja in opredeljevanja človekove lastne individualnosti – zanimiv zgled za to je Sartrov Lucien Fleurier⁴² – bo torej pri skupinah očitno enako, le veliko bolj izrazito. Zato Rehs pripominja, da se stereotipi "močnejše in trdovratnejše" uveljavljajo "v odnosih do drugih narodov, ras in religij" (op. 18, str. 5). Literarna besedila, ki so naše glavno gradivo, je treba postaviti v pogosto takole opredeljeni referenčni okvir temeljne situacije: vsako podobo o drugem oblikuje podoba o sebi in je zaobsežena v njej.⁴³ Tako razumljen problem sistematizira Bleicher v naslednje načelo: "Razmišljanju o nacionalnih podobah je lastna antinomična struktura: razmejuje domače od tujega. Rezultat je temeljno nasprotje med podobo o sebi in podobo o drugem: podoba o sebi se kaže predvsem kot negacija podobe o drugem, in narobe" (op. 12, str. 18).

Za ponazoritev povedanega ponuja Velika Britanija v času, ki ga obravnava pričujoča razprava, obilico gradiva. Natančno na to je opozoril Kennedy v eseju, ki ga je objavil pred svojo

knjigo *The Rise...* (op. 26) ob stališčih angleških politikov, časnikarjev in diplomatov, čeprav z nekaj dodatnimi zapleti. Eden takih je kontradiktorno razmerje do Nemčije, v katero se je čutila potisnjeno skrajna desnica – njena predstava o tej deželi je ustrezno razklana, saj v njej nastopa Nemčija hkrati kot posnemanja vreden model in kot sovražnik, ki se ga je treba bati (op. 23, str. 143 in nasl.). V glavnem velja isto za poplavo proznih del, ki prikazujejo prihodnjo vojno – to so že od začetka stoletja dalje prikazovali domala samo kot nemško agresijo. Že Chesney je primerjal angleško nepripravljenost in apatijo z nemško izpopolnjeno in za takojšnje uspehe prilagojeno oboroževalno politiko.⁴⁴ Prav enako nasprotje poudarja Erskine Childers v delu *The Riddle of the Sands* (1903), ki ga začne in konča s svarilnimi in spodbudnimi besedami.⁴⁵ Še odločnejši je William Le Queux v delu *The Invasion of 1910* (1906), v katerem odkrito opozarja na tedanje debate o obrambi v parlamentu in zunaj njega.⁴⁶ Takšni predstavniki velikanske "invazijske literature"⁴⁷ so skrajni primeri antinomične strukture podob, vrh tega pa so povsem zapleteni v tedanjo politično situacijo. Upošteva Bleicherjevo tabelo (op. 12) bi lahko govorili o pristranski "samokritiki", povezani s še bolj pristranskim "idealom o drugem". To velja denimo tudi za roman Georgea Mereditha *One of Our Conquerors* (1892), kjer pa je odnos Anglije do Nemčije (delno tudi do Francije) le sestavina bolj zapletenega in razčlenjenega dela, v katerem je v ospredju drugačna tematika.⁴⁸

Po drugi strani sta *The Caravaners* (1909) Mary Annette Beauchamp (ps. Elizabeth; tedaj grofica Arnim, kasneje grofica Russell) in zbirka zgodb *In a German Pension* (1911) Katherine Mansfield odlični zgled za antinomičen imagološki model "idealne podobe o sebi" in "kritične podobe o drugem". Poleg tega je opazna tudi politična razsežnost – v Elisabethini knjigi izražena v aluziji na nemško željo po agresiji,⁴⁹ v zbirki Mansfieldove pa samo v prvi zgodbi.⁵⁰ Obe deli zajemata veliko širšo problematiko: nemške življenjske razmere in mentaliteto, način čustvovanja in razmišljanja, oliko oziroma neolikanost, pri čemer zanima grofico Arnim predvsem pruska aristokracija, medtem ko je socialni in regionalni prostor Mansfieldove širši. Kontrastna podoba tu ni le prikrita, ampak povsem izdelana.

Lahko si mislimo, da so se v visoko razviti civilizaciji s splošno razširjenim znanjem pisanja in branja (ko je bila pisana beseda edino sredstvo množične komunikacije) morale pojaviti številne literarne variante, posebni primeri in mešane oblike nacionalnih podob, ki jih ne more zajeti noben še tako izdelan sistem. Vendar naj povedano za naše razpravljanje zadošča in se zato od primarnih tekstov spet lahko vrnemo k vprašanju o kriterijih, ki si jih postavi literarni zgodovinar, ko se odloča med "ogledalom" in "skrivljenostjo"; in tokrat bomo odgovor lahko našli.

Če pregledamo razprave o podobi Nemčije pri Angležih, ugotovimo, da na drugotni ravni prevladuje analogna situacija kot na prvotni: tudi tu je v ospredju temeljno nasprotje med podobo o sebi in podobo o drugem, kar nemara ni tako zelo presenetljivi-

vo. Zanimivo in zelo pomenljivo je dejstvo, da še dolgo po koncu 2. svetovne vojne prevladuje model idealizirane podobe o sebi in kritične podobe o drugem, seveda z nekaterimi prilagoditvami na eni in z malo popuščanja na drugi strani. Prej navedena Steinhausnova izjava velja bolj za literarno zgodovino kot za samo literaturo.

Na tem mestu je treba upoštevati poseben primer. Guyard, ki je nadaljeval delo Jeana-Marie Carréja in drugih, je s pojmom "l'étranger tel qu'on le voit" (tujec, kot ga vidimo, op. 7), ki ga je močno uveljavil tudi sam,⁵¹ hotel predvsem ali celo izključno zajeti razprave o podobah, kakršne so se o tujih državah in o tujcih oblikovale v znanstvenikovi domači literaturi.⁵² Moje preverjanje bibliografij, ki je bilo nemara preveč pomanjkljivo, je pokazalo, da so relevantna dela o naši temi napisali nemški znanstveniki, omembe vredna izjema je članek H. E. Humblea iz 1977.⁵³ Seveda obstajajo tudi angleške razprave o literarnih zvezah in vplivih med obema deželama, kot tudi dela o posameznih avtorjih, ki se dotikajo tudi našega vprašanja;⁵⁴ vendar podoba o Nemčiji sama zase doslej še ni postala predmet obravnave britanskih literarnih zgodovinarjev.

Nemara lahko že samo ta ugotovitev spodbode latentne klišeje (kakršen je, denimo: britanska izoliranost ali samozavest ali egocentričnost nasproti nemški negotovosti ali podjetnosti ali egocentričnosti). Britanski tisk se je z Nemčijo ukvarjal zelo odločno, medtem ko se v učbenikih, pa tudi v zgodovinskih in političnih raziskavah to ni nadaljevalo,⁵⁵ zato lahko domnevamo, da gre v obeh deželah za različno usmerjeno literarno zgodovino. To domnevo podpira dejstvo, da so tudi ustrezne raziskave o podobi Anglije v nemških literaturah redno pisali nemški ali avstrijski znanstveniki.⁵⁶ Ob tem ne smemo povsem izključiti politične razsežnosti, morda so se ob konfliktni situaciji razvile nasprotujoče si reakcije: na eni strani zatiskanje oči, na drugi zagrizeno premlevanje. Domnevo, da so v zvezi z našim predmetom različno gledali na naloge literarne zgodovine, najučinkoviteje preverimo tako, da pregledamo položaj razprav o podobah drugih narodov. Pri tem takoj opazimo, da se nemška znanost zelo živahno zanima za vse tovrstne podobe;⁵⁷ pregledovanje tega področja v Britaniji pa bi bilo precej zamudno in drago, in na prvi pogled se zdi, da ne bi bilo posebno hvaležno.

Zgoraj ponujeno tezo, da so namreč znanstvenike pri presojanju v glavnem vodile antinomične tipske podobe, lahko zdaj povemo na bolj oprijemljiv način: nemški znanstveniki so podoba Nemčije, na kakršno so naleteli v angleški literaturi od empira do konca druge svetovne vojne, bolj ali manj nezavedno primerjali s svojo lastno podobo o sebi. Tam, kjer Ludwig (op. 32) samozavestno in šegavo samoumevno ocenjuje kot "skrivljene" samo nekatere predstavitve, so drugi manj umirjeni in obenem manj nedoločni. Na isti pojav naletimo npr. pri Alexandri von Harnier⁵⁸ in Theodorju Kornderju⁵⁹ kot tudi pri Weinecku (op. 22) in Schultzju (op. 6): ti znanstveniki dejansko vedno štejejo za "pravične" ali "objektivne" (z Ludwigovimi besedami gre pri tem za "ogledalo") tiste reči, ki kažejo Nemčijo in Nemce v dobri luči: drugi so vsaj toliko nepristranski, da prenesejo kakšno

blažjo bodico, če naletijo nanjo v sicer prijateljskem kontekstu, kot je npr. pri Jeromu (op. 37). Za "nepravično" ali celo "neresnično" (po Ludwigovo je to torej "skrivljeno ogledalo") pa štejejo vso množico negativnih opisov, ki jih razlagajo kot podedovane klišeje ali kot posledico političnih trenj. Delna izjema je Alois Brandl, ki je spomladi 1914, ves tesnoben in že blizu resignacije, opozoril, da marsikatero angleško pero piše o nemških zadevah prijazno in dobronamerno.⁶⁰ Rudolf Immelmann (1927) je nasprotna izjema, saj preide iz obrambe v napad in v uvodu k svojemu kratkemu pregledu opisuje Angleže (oprta na teorije o značajskih in nacionalnih tipih) tako, da se zdi njihov "skrivljeni" pogled na Nemčijo v celoti še preveč razumljiv (op. 55).

Posebno zanimiva in značilna je zabavno izvirna shema Karla Bleibtreuja v *Deutschland und England* (1909). Vsako poglavje se začne s šaljivim vzporejanjem nasprotnih stališč, kot npr.:

Anglež: Saj dobro vemo, da je Nemčija ena sama velikanska kasarna in tako ali tako most v napol azijsko Rusijo, od katere je v glavnem prevzela tudi politični sistem. [...] Vsi vemo, da se Nemci v družbi in pri poslih vedejo kar najbolj neolikano. [...] Nemarno se oblačijo, pri govorjenju se derejo, umazani so [...]. Imajo aroganten, prepirljiv, surov značaj [...].

Nemec: Saj dobro vemo, da so Angleži v pogovoru popolnoma neznošni, nekateri stresajo enozložnice, nekateri so surovi in neotesani. [...] Vsi vemo, kako predrzno nesramni so na potovanjih v tujini. [...] Namesto da bi brali in se izobraževali, se podijo po nogometnih in kriketnih igriščih. [...] Mar jim je samo denar, vse obvladuje trgovska miselnost [...].⁶¹

Bleibtreu ima take uvodne primerjave na začetku vsakega poglavja, sledi jim osrednji del z naslovom "Resnica". Tam pa mu argumentacija pogosto uide z vajeti, čeprav si močno prizadeva vztrajati pri svojem postopku. Dober primer je njegov zgoščen oris podobe o Nemčiji v tedanji angleški literaturi:

Pa vendar [t. j. v nasprotju s podobo Anglije v Nemčiji], na kaj naletimo v današnjem britanskem romanopisju? Kjerkoli nastopi kak Nemec, je predstavljen karikirano [torej v "skrivljenem ogledalu"], pogosto zlobno in zajedljivo, vedno pa namenoma z žaljivo pokroviteljskim prizvokom. Prav nič nas ne puščajo v dvomih, da nas vsi po vrsti od srca sovražijo. (Op. 61, str. 146).

Primerov za tako "karikiranje", ki ga Bleibtreu nato tudi navede, je gotovo veliko; vendar je njegova trditev vse preveč površna, kakor je videti iz omenjenih specialnih razprav – čeprav so mu nazorsko morda blizu.

Ob tem lahko dodamo nekaj primerov, ki nemara ublažujejo Bleibtreujevo trditev: Fritza, literarno osebo iz dela *The Vagabonds* (1894) Margaret Louise Woods; eponimni mladoletni princ *John of Gertsau* (1902) Johna Oxenhama, ki precej spominja na Toma Jonesa, je v resnici pomotoma zamenjani Valižan in zato ni ustrezen primer, zato pa je tem boljši zgled njegov prijatelj in svetovalec, general grof Hilsa. Ves roman kaže naklonjen sprejem ustanovitve Drugega cesarstva pod vodstvom Bismarckove Prusije in poudarja angleško-nemško sorod-

nost in skupne poteze. Tudi nemški principi v *The Great Babylon Hotel* (1902) Arnolda Bennetta se ne ujemajo z Bleibtreujevo posplošitvijo, prav tako tudi ne pozneje in na dosti nižji družbeni ravni brata Gessler, oba čevljarja iz zgodbe *Quality* (1911) Johna Galsworthyja.⁶² Za naslednji primer vzemimo avtorja, ki ga Bleibtreu tudi omenja: Henrya Setona Merrimana (= Hugh Stowell Scott). Bleibtreu žal ne navaja, iz katerega romana je pobral stavek, ki izvira iz angleško-nemškega antagonizma. Za protitež lahko spomnimo na celotno strukturo in teksturo romana *The Sowers* (1896), v katerem se Karl Steinmetz, nemški priseljenc v Rusiji, in Paul Howard Alexis, Anglež, ki je (začuda) postal ruski princ in posestnik, združita v medsebojno dopolnjujočem se ustvarjalnem uvajanju reform. To, da se njun trud izjalovi, ni njuna krivda, ampak so krive okoliščine in spletke drugih. Sam Steinmetz je zelo močna, zapletena, v mnogih pogledih bleščeča osebnost, ima pa tudi izrazito mračne poteze. "Namen", če uporabimo Bleibtreujev izraz, gotovo ni "zloben" ali "pokroviteljski", kaj šele "sovražen". Bleibtreu na sploh kaže, da se v literarni zgodovini prikaz "podobe o drugem" lahko tudi sam spremeni v stereotip – res nevarno je, da postane "podoba o podobi".

Nemške kritične monografije o posameznih angleških avtorjih so pogosto videti manj pristranske.⁶³ Vendar pa so bile pri splošnejših obravnavah o podobi Nemčije pri Angležih dolgo značilne debele nacionalne plašnice.⁶⁴ Karl Kröger (1970) opisuje primer, ko je bila ta težava premagana.⁶⁵ Njegova pomanjkljivost pa je – če ga primerjamo npr. s Stanzlovimi prispevki⁶⁶ – v tem, da se njegova hvalevredna nevtralnost in osredotočenost na dejanske podobe družita s skoraj izključnim omejevanjem na zunanje pojave in da mu manjka konceptualizacija, zato človeka mika, da bi ga označil za sterilnega. Kljub temu pa vsaj Kröger kaže na spremenjeno ozračje pri te vrste razpravah. Pri tem nemara ni pomagal le večji časovni odmik, ampak tudi zunanje okoliščine, razumevanje, ki je zraslo iz najstrašnejših in najtrpkejših izkušenj, obenem pa tudi večja metodološka razgledanost – kar se posebej jasno pokaže ob primerjavi Krögerjeve razprave s knjigo Willija Radczuna, objavljeno leta 1933, ki obravnava starejša obdobja.⁶⁷

Zatorej naj nas prebiranje tovrstnih literarnozgodovinskih del ne navaja k neupravičenemu sklepu, namreč, da so razprave s tega področja najboljše, če se ukvarjajo s kakšnimi tretjimi državami, s katerimi raziskovalec nima nič opraviti.⁶⁸ Vsekakor bi pričakovali, da v našem času narodnost človeka, ki se ukvarja z imagoškimi raziskovanjem, ne igra nepotrebne – niti nezavedne in niti neobvladane – vloge. Ni je treba potlačiti ali zanikati (čeprav se to nemara zdi zaželeno in mogoče, pa ni); bolje je, če jo človek poskusi vključiti v razmislek o svojem stališču in postopkih kot enega od dejavnikov.

Pri snemanju nacionalističnih plašnic so literarni zgodovinski pokazali pot politični zgodovinarji, med njimi zlasti Fritz Fischer v knjigi *Griff nach der Weltmacht* (1961)⁶⁹ in za njim npr. Volker Berghahn⁷⁰ in Immanuel Geiss.⁷¹ Še precej pred

njimi je napravil odločno potezo zgodovinar prava Hermann Kantorowicz z delom *Der Geist der englischen Politik und das Gespenst der Einkreisung Deutschlands* (1929), ki je zelo poučno za vse, ki jih zanima imagologija.⁷² To ne pomeni, da ima Kantorowicz zmeraj prav – Kennedy v svojem delu *The Rise* (op. 26) npr. zelo kritično ocenjuje ravno britansko politiko in njene nagibe. V našem kontekstu je pomembno dati za zgled postopek, ki je preskočil senco znanstvenikove lastne nacionalnosti.

Po drugi strani pa še leta 1967 pogrešamo tak prijem v sicer odlični razpravi Heinza-Joachima Müllenbrocka, ki je časovno širše zastavljena, a kljub temu neposredno uporabna tudi za naše namene.⁷³ Odlikuje se po tem, da postavlja angleško pripovedno prozo, zlasti še prozo H. G. Wellsa, v okviru sočasnega političnega položaja in pisanja angleškega tiska, s čimer daleč prekaša zgodnejše delo Friedricha Brieja.⁷⁴ Müllenbrock je tako lahko razkril, koliko sta položaj Imperija in mednarodno razmerje sil pogojevala in določala literarno ustvarjalnost. Müllenbrockova analiza navadno zaškriplje tam, kjer uporabi "objektivne" in podobne vrednostne epitete. Zdi se, da bi bilo treba te odlomke skrbno predelati in premisliti.⁷⁵

V omenjenem Müllenbrockovem tekstu lahko pokažemo še nekaj drugega, kar je tudi povezano z vprašanji, ki jih tu obravnavamo:

Kako učinkoviti so bili takrat propagandni valovi, ki jih je sprožil tisk, se pokaže, če pogledamo npr. grofico von Arnim (oz. [samo od 1916] grofico Russell), ki je dotlej gledala na Nemčijo prijateljsko, a se je v romanu *The Caravaners*, napisanem 1909, pridružila skorajda vsesplošnemu protinemškemu razpoloženju – blažili so ga le nekateri osamljeni naklonjeni glasovi⁷⁶ – in tudi opisovala nemške razuzdanoosti po invaziji.⁷⁷

Prvič: Müllenbrock se pri tem primeru opira na Weinecka (op. 22, prim. str. 128–130) in potemtakem brez prevelikega truda širi že nekoč prej ustvarjeni vtis. Drugič: presenetljiva je posredna argumentacija, ki vodi do tega "dokaza". To je bil vsekakor čas imperializma: in logika gospodarske moči je največjemu obstoječemu imperiju – britanskemu – narekovala, da je v podjetnem delovanju nove imperialistične tekmice – Nemčije – videl naraščajočo nevarnost za svoj lastni položaj; tako problem povzema Kennedy (op. 26, str. 464–470). Nobenega dvoma ni, da je imel ta spopad interesov daljnosežne posledice in da je bil velik del britanskega tiska (njegovo politično usmeritev in delovanje med 1890 in 1914 je temeljito raziskal Oron James Hale)⁷⁸ protinemško usmerjen. Vendar je vse prej kot verjetno, da bi bila Angležinja, ki je že dolga leta živela v Nemčiji in se ji je bilo treba samo malo razgledati okrog sebe, samo pod vplivom angleškega tiska. Tretjič pa ocene, ki jih je o delu *The Caravaners* zbral Leslie de Charms, pričajo o poučni raznovrstnosti⁷⁹ – in recepcija romana se nikakor v vseh primerih ne ujema s siceršnjo temeljno politično orientacijo časopisa. Četrtič lahko k povedanemu dodamo še, da je ta satira zasnovana in napisana zelo zabavno in res duhovito – in jo lahko postavimo v popolnoma drugačen kontekst: pričakujemo lahko, da jo bo aktivistični feminizem razglasil za obvezno branje vseh zakonskih mož, ne glede na nacionalnost.⁸⁰

Na istem mestu obravnava Müllenbrock tudi Mansfieldovo in k toposu "hladne oči" doda še dve zanimivi vzporednici: pripovedovalcu iz njene zgodbe take oči zbudijo vtis, da nameravajo Nemci napasti Britanijo. S to in s podobnimi pripombami spodbuja Müllenbrock študij stereotipne frazeologije, ki je za našo raziskavo pomembna.

Müllenbrock se s svojim splošnim stališčem neposredno navezuje na tradicionalni nemški odziv, ko brez pomisleka govori o angleškem "invazijskem strahu" (*Invasionsgespenst*).⁶¹ Stvar seveda ne sme ostati nepojasnjena. Za prazen strah je šlo zato, ker pred Hitlerjevim (spodletelim) načrtom "Operation Seelöwe" iz 1940 v Nemčiji očitno ni bilo uradnih načrtov za invazijo na Anglijo. Ostaja pa splošno razširjeni vtis o nemški napadalnosti. Vsi poročevalci soglašajo, da se v angleški literaturi kaže kot pruski militarizem, ki z grobo silo, hladnim razumom in utečeno organizacijsko mašinerijo prevladuje v vsej Nemčiji in grozi njenim sosedom. Ta vtis je daleč preživel svoj čas, kar dokazuje anglo-ameriški pojem "francosko-pruska vojna", ki je kot nekak jezikovni fosil v rabi še danes. Po zmagi v 2. svetovni vojni je v okvirih zavezniškega načrta o "prevzgoji" nemškega naroda igrala pomembno vlogo misel o nujni "depruzizaciji".⁶²

Ne ta podoba o Prusiji ne druga o "prusificirani" Nemčiji pa se ni ujemala s podobo, ki so jo nemški literarni zgodovinarji povzeli o svojem narodu iz angleške literature. Angleška invazijska literatura je bila nemara res stvar "umetno vzdrževane mōre", kot je kasneje dokazoval Schultz (op. 6, str. 178); odprto pa ostaja vprašanje o izvoru te mōre. V splošnem se ljudje danes bolj ukvarjajo z javnim mnenjem. Vendar pa bi moglo celo takrat spoznanje, da lastna, nemška država pri drugih izziva tesnobo in strah, zbuditi nekaj pomislekov, nekaj dvoma. Nič takega ne najdemo v literarni vedi pred 1914, in celo po 1918 ne. Tipična je naslednja Steinhausnova pripomba: "[...] Nemška zunanja politika je najbolj miroljubna in dobronamerna na svetu" (op. 15, str. 435). To je bilo zapisano leta 1909. Primerjajmo jo z dvema zasebnima izjavama pomembnih predstavnikov Prusije/Nemčije, ki ju navaja Fritz Fischer v poglavju o predvojnem obdobju.

Med prvo maroško krizo je cesar Wilhelm II. v svojem novoletnem pismu kanclerju grofu Bülowu med drugim zapisal: "Najprej postrelite socialiste, odsekajte jim glave in jih onesposobite, če je potrebno tudi v potokih krvi, šele potem se spustite v vojno z drugimi. Toda ne prej in ne *a tempo*." (Op. 69, str. 30.) In med drugo maroško krizo je pruski junker Moltke, poveljnik glavnega štaba, zapisal tole opazko: "Če se bomo tudi zdaj splazili iz te zadeve (kot 1906) z repom med nogami, če ne bomo zbrali dovolj odločnosti za jasno zahtevo, ki jo bomo pripravljeno uveljaviti z mečem, tedaj bom obupal nad prihodnostjo nemškega imperija. Tedaj bom odstopil." (Op. 69, str. 32 in nasl.)

Seveda ni rečeno, da je Steinhausen poznal te ali še druge dokumente, ki so jih sestavili v berlinskem imperialnem vodstvu; objavili so jih šele med svetovnjima vojnama. Utemeljeno lahko tudi domnevamo, da ni vedel, kateri miselni tokovi so

vodili osrednje vladne kroge. In prav za to gre. Zelo sprejemljiva je trditev Richarda Meyerja:

[...] sodbe, ki jih narodi izrekajo drug o drugem, niso razglasi sodišč, ki razsojajo strogo po dokazanem stanju primera, ampak so prej subjektivna opažanja širokega kroga laikov, ki jih oblikuje tisoč različnih vtisov...⁸³

Isto velja za mnenja, ki jih imajo narodi o sebi. Literarni zgodovinar je tako kot večina pripadnikov naroda "laik" v smislu neposvečenosti, saj ne pozna dejstev, ki uravnavajo zunanjo politiko njegove države. To nemara ni prijetno za nikogar, literarni zgodovinar pa je dolžan ta položaj ustrezno upoštevati.

Za nazaj je lahko biti pameten. Nimamo se namena posmehovati svojim starejšim kolegom ali jih obtoževati, iz njihovih metod se želimo česa naučiti. Nikakor še niso premagani vsi predsodki, ki ločujejo države v Evropi; tu in na drugih kontinentih nastajajo nova področja napetosti, povezanih z eksplozivno negativnimi podobami o drugih. Zato mora biti dobrodošlo vse, kar utrjuje razumevanje in pomirja stare, zdaj že latentne kolektivne stereotipe, vse, kar zmanjšuje nevarnosti, ki jih prinašajo sedanji in prihodnji. Z različnih strani je bilo večkrat poudarjeno, da imagologija pri tem lahko marsikaj naredi. Naslednje pripombe in sklepi želijo prispevati k temu. Bleibtreu na kratko (in dokaj pomanjkljivo, gl. op. 56) presoja nemško literaturo (op. 61, str. 146). Med tu upoštevanimi nemškimi pisci je menda edini, ki obravnava vsakovrstna nemška besedila – kar nemalo preseneča. Pričakovali bi, da bo tako ravnanje samo po sebi razumljivo, če omenimo ob Childersovem delu *The Riddle of the Sands* (op. 45), Le Queuxovem *The Invasion* (op. 46) in H. G. Wellsa *The War in the Air* (1908) še npr. delo Augusta Niemannna *Der Weltkrieg – Deutsche Träume* (1904), ki je še istega leta izšlo v angleškem prevodu z naslovom *The Comic Conquest of England*.⁸⁴ In vsaj bežno upoštevamo še npr. pamflet Friedricha von Bernhardija *Deutschland und der nächste Krieg* (1912)⁸⁵ kakor tudi nemški tisk, ki je takrat prekipeval od anglofobičnih napadov. Hale (op. 78) pa je analiziral časnikarstvo obeh držav; v primerjavi z Müllenbrockovo razpravo o Angliji (op. 73) in Günterja Heidorna o Nemčiji⁸⁷ se je pokazala uspešnost primerjalnega postopka, sinoptičnih raziskav in predstavitev, ki so se dobro obnesle npr. tudi v Bauerjevi razpravi o Franciji in Nemčiji (op. 43) ter v Rüdigerjevi (op. 18) in Bellerjevi (op. 20) o Italiji in Franciji.

Oznake "primerjalni" ni treba omejevati le na spise, ki neposredno primerjajo nacionalne podobe, še posebej ne zato, ker se prispevki, ki jih analiziramo v tej raziskavi, razen Humblovega (op. 53) in Kennedyjevega (op. 23), ne skladajo z Guyardovim (op. 7) konceptom "L'étranger tel qu'on le voit" (Tujeec, kot ga vidimo). Upoštevaje Fischerja (op. 5, str. 7), ki presoja po rezultatih, je ta koncept še obetavnejši v razširjeni obliki, nakazani v Carréjevem predgovoru h Guyardu in razviti zlasti pri Dyserincku (op. 33, str. 126 in nasl.), namreč: "Comment nous voyons-nous entre nous" (Kako vidimo drug drugega). Še posebej to velja v primerih, ko morajo imagološke raziskave upošte-

vati huda politična trenja – kar vsaj v okvirih enega in istega kontinenta⁸⁸ pomeni v večini primerov.

Obstaja pa še eno področje, ob katerem se zdi skrajno prese- netljivo, da nemška literatura ni imela niti najmanjšega vpliva na analize angleških predstav o Nemčiji. Omenili smo že, da je podoba, ki so jo imeli o sebi, literarnim zgodovinarjem prepreče- vala celo odločen premislek o podobi, ki so jo o Nemčiji kazali od zunaj; kaj pa je bilo s podobami, ki so jih o sebi gojili drugi Nemci? Na primer – če že nič ne rečemo o Augustu Beblu ali Maximilianu Hardnu – Frank Wedekind v *Frühlings Er- wachen* (1891), Heinrich Mann v *Professor Unrath* (1905), Otto Julius Bierbaum v trilogiji *Prinz Kuckuck* (1905/06) ali Thomas Mann v *Buddenbrookovih* (1901),⁸⁹ kjer beremo tale, v našem kontekstu zelo značilen pasus:

Tale novi ravnatelj Wulicke je bil grozen človek. Nasledil je dobroduš- nega, veselega in človekoljubnega starega gospoda, ki sta pod njegovo vladavino študirala Hannov oče in stric in ki je kmalu po letu 1871 umrl. Potem je bil imenovan doktor Wulicke in z njim je v staro šolo prišel drug, nov duh. Kjer so nekoč slavili klasično izobrazbo kot samo po sebi prijetno stvar, ki si jo je človek pridobival z umirjenim, brezskrbnim in radostnim idealizmom, tam so zdaj prišli do največje veljave pojmi avtoriteta, dolžnost, oblast, služba, kariera.⁹⁰

Nepojmljivo je, da so bila taka dela neznana, celo pred 1914. In po prvi svetovni vojni je število takih nemških podob o Nemčiji neznansko naraslo. Človek se mora seveda vprašati, ali so tudi te izrinili literarni zgodovinarji s svojo podobo o sebi ali pa mogoče niso upoštevali tako pomembnega gradiva za študij angleške podobe o Nemčiji zaradi pretirane bojznosti, da bi presto- pili meje, določene razmišljanju, ki se strogo drži svojega pred- meta. Kakorkoli že, pokazali so se duhovni obristi nemške uni- verzitetne srenje. Rezultati te raziskave vsekakor podpirajo Broussardovo zahtevo po hkratnem upoštevanju podob o dru- gih in (zelo razširjenih) o sebi (op. 9, str. 371).

Tudi Schultz mimogrede priporoča hkratno upoštevanje podob, ki jih neki narod oblikuje o različnih drugih narodih (op. 6, str. 151, podčrtana op. 11). To bi bilo nedvomno koristno tudi za Anglijo, razen tega pa se ujema s celotnim Rieszovim pojmovanjem, po katerem osrednji predmet raziskave "ni toliko upodobljena nacija kot tista, ki jo upodablja..." (op. 14, str. 4).

Obrnjen postopek, tj. hkratno upoštevanje več tujih podob o enem narodu, je prav tako obetaven in bi bil primeren tudi za urejanje perspektiv na našem posebnem področju. Prosto po Carréju lahko ta vidik označimo kot "Comment les autres nous voient-ils?" (Kako nas vidijo drugi?) Po tem postopku so včasih že delali – za svojo razpravo si ga je izbral npr. Steinhausen. Vendar ga ni speljal do kraja. Začne namreč z žalostno ugotovit- vijo: "Danes ni naroda, ki bi bil tako nepriljubljen, kot je naš" (op. 15 [1909], str. 434), konča pa s tolažilno mislijo: "Torej nam Nemcem zaradi nepriljubljenosti ni treba imeti tragičnih obču- tij" (str. 71). Revija *Zeitschrift für Deutschkunde* je 1926/27 objavila vrsto člankov pod naslovom "Nemčija v ogledalu..."⁹¹ vendar so bili pisani neodvisno drug od drugega in brez vsakrš- nega sklepnega poskusa sinteze. Immelmann (op. 53), ki je rav-

no še utegnil prebrati Klempererjev prispevek (op. 34), na kratko opozarja nanj, vendar si s francosko vzporednico ni več mogel kaj dosti pomagati. Omenja ga tudi Weineck (op. 22), a samo v precej nepomembnih zvezah. Kaže, da smo se šele v našem času odločneje zavzeli za temeljitejši razmislek o teh stvareh.

Velikega pomena bi bilo predvsem sinoptično raziskovanje angleške in francoske podobe o Nemčiji pred 1914. Weineckov izraz "Prusija/Nemčija" že daje vedeti, da je pred letom 1871 in celo po njem morda obstajala tudi drugačna Nemčija. Na misel o "dveh Nemčijah" pogosto naletimo v angleški literaturi obravnavanega obdobja. Dogajanje v Forsterjevem romanu *Howards End* (1911) natančno sledi časovnemu zaporedju, med katerim pa pride do preobrata (kot pri Thomasu Mannu v gornjem odlomku). V enem od več izredno pretresljivih odlomkov beremo o očetu dveh osirotelih sester Schlegel (že priimek ima simbolne konotacije):

Njun oče je bil tip, kakršnih je bilo v Nemčiji pred petdesetimi leti več kot danes. Ni bil napadalen Nемец, ki ga tako čisla angleški časnikar, in ne družinski Nемец, ki je tako priljubljen pri angleških šaljivcih. Če bi ga sploh mogli kako razvrstiti, bi dejali, da je Heglov in Kantov rojak, idealist, nagnjen k sanjivosti, katerega imperializem je bil imperializem v oblakih. Pa ne, da bi bilo njegovo življenje nedejavno. Kot ris se je bojeval proti Danski, Avstriji, Franciji. Toda bojeval se je, ne da bi si predstavljal, kakšne posledice bo imela zmaga.⁹³

V *Lordu Jimu* (1900) Josepha Conrada si regionalno in politično nasprotujeta, čeprav se to kaže ob dveh nemških emigrantih – duhovitem južnem Nemcu Steinu, demokratičnem revolucionarju iz leta 1848, in surovem in sebičnem kapitanu Patne – "mojem domoljubnem Flensburžanu ali avstralskem Stettincu".⁹⁴ Ford Madox Ford (tedaj še Hueffer) v uvodu k delu Violet Huntove *The Desirable Alien* (1913) zapiše: "Veste, prvi vtisi so se ji oblikovali v Nemčiji, kakršna je bila pred francosko-prusko vojno,"⁹⁵ s čimer še izraziteje kot Forster opozori na soobstojebe "držav". Cecily Sidgwick v delu *The Lantern Bearers* (1910) spravi to nasprotje v eno in isto osebo, v Antona Hilleja, mladeniča iz Hamburga.⁹⁶ V zgodnjih zgodbah D. H. Lawrencea *The Prussian Officer in The Thorn in the Flesh* (1914) pa se to nasprotje razširi v nasprotujoča si univerzalna principa: na eni strani svobodna, polnokrvna vitalnost, na drugi mehanistična uničevalska brezobzirnost.⁹⁷

To je le nekaj primerov. Zanimivo bi bilo bolj sistematično opazovati ta kliše v angleški literaturi, kakor so ga v francoski že nekajkrat.⁹⁸ Dejstvo, da se "dve Nemčiji" pojavita v literaturah različnih dežel po letu 1871, samo na sebi ne pove ničesar določenega o razmerju med podobo in resničnostjo. Carré (op. 98) npr. to zanika, kakor je pred njim že Vansittard (op. 25) in večina nemških literarnih zgodovinarjev, omenjenih v tej razpravi, čeprav nekateri, npr. Schultz (naveden zgoraj) stvar opazajo skoraj domišljavo in dajejo Novemu prednost pred Starim. Naš glavni namen seveda ni, da bi se odločali o tem, koliko je ta podoba resnična, naš namen ostaja interpretacija človeških usod in dogajanj v drugi deželi in njihova izoblikovanost v literarnih kolektivnih podobah.

Bežni pogled k zaokrožitvam, ki se jih doslej še niso lotili, me odvrča od glavnega cilja, tj. pregleda že napisanih prispevkov o podobi Nemčije v angleški prozi poznega 19. in zgodnjega 20. stoletja in razmišljanja o tem, kaj bi bilo v prihodnje na tem področju zaželeno, pravzaprav že kar nujno narediti. Z omenjenimi primerjalnimi postopki bi si lahko pridobili potrebni pregled nad zgodovinskim in političnim dogajanjem, s katerim je naš predmet neločljivo povezan, in si pomagali zmanjšati njuno težo. To seveda še ne zadostuje, saj bi številni vidiki še vedno ostali nedotaknjeni; možnosti imagoloških raziskav literature sežejo veliko dlje.

Naša razprava se, tako kakor večina prejšnjih, iz praktičnih razlogov omejuje na prozo – najpomembnejša izjema je Schultz (op. 6). Omejevanje na prozo v principu ni niti koristno in niti zaželeno, čeprav ga Brossard (njegov referenčni okvir sega prek imagologije) priporoča (op. 9, str. 372). Spiess se spominja verzov "Za Britanijo pol sveta, za Nemčijo skorjica" iz neke "bulvarke", ki jo je 1898 videl v Londonu (op. 31, str. 1). V zbirki Ruper-*ta Brooka The Old Vacarage, Grantchester* je pesem s podnaslovom *Café des Westens, May 1912*, v kateri se pripovedovalčeva humoristično prikazana nostalgija med drugim izpoveduje tudi z nemško frazo, ki je bila na tujem najbrž ena najbolj znanih: koprni po kraju, "kamor *das Betreten* ni *verboten*" (vstop ni prepovedan).¹⁰⁰ Oba primera sta najbrž zelo značilna in za našo razpravo prav tolikšnega pomena kot mnogi podobni iz drugih zvrsti. Tako si lahko predstavljamo vzporedne in seveda prav tako le delne razprave o podobi Nemčije v angleški poeziji in dramatik, kar pa morda sploh ne bi bil najuspešnejši korak naprej. Bolje bi bilo upoštevati več zvrsti. Poleg tega bi ob žurnalističnem in političnem ozadju želeli vključiti še predstavitev podob o drugim v različnih umetnostih in težili k interdisciplinarnemu sodelovanju.

Hans Galinsky navaja v svojem poročilu o raziskavi *Deutschlands literarisches Amerikabild* dolg spisek želja in priporočil.¹⁰¹ Mnoge bi se dale z nekaterimi spremembami prenesti na naše področje, s čimer pa znova opozarjamo na omejenost doslej opravljenega dela. Tudi sam želim predstaviti spisek stališč, ki bi se dala uporabiti pri imagološkem študiju literarnih del in ki bi jih bilo treba vsakokrat prilagoditi konkretnemu namenu; pri tem se deloma opiram na Galinskega, posebno pa na Dyserinckove (op. 8) in Bleicherjeve (op. 12) sheme. Tak spisek seveda ne more postati tog diagram ali metodološki model; njegov namen je samo nakazati uspešno napredovanje od točk, ki zadevajo bolj posamezne odlomke ali tekste, do takih, ki se pojavljajo v mnogih.

Predvsem je zelo važen položaj *imagološkega gradiva v tekstu*: ali gre za pomembno temo, za osamljen motiv, za bežno opazko, za aluzijo? Zanimivo je tudi opazovati, ali je stereotip samo zabeležen ali tudi komentiran; bistveno pa je določiti funkcijo tega gradiva tako v ožjem kot tudi širšem kontekstu besedila. Nadalje je pomembna *perspektiva* – ali opazujemo tujce v avtorjevi domači deželi, ali njegove sonarodnjake na tu-

jem, ali tujo državo in tujce same med sabo. Odločilen je tudi *osebni kontekst*: avtorjevo neposredno vedenje o drugi državi, posredni viri njegovih informacij, kolikor so preverljivi, okoliščine, v katerih je bilo delo napisano, in morebitne sorodnosti z deli istega avtorja, v nekaterih primerih celo kasnejše komentarje k njim, kakršno je npr. pri Mansfieldovi obžalovanje svoje prve objave *In a German Pension* (prim. op. 50, uvod Johna Middletona Murryja). Vse navedeno so dragoceni kašipot. Nadalje je tu recepcija dela: pomembni so ciljni bralci, oblika objave in obseg distribucije, kot tudi neposredna recepcija, razberljiva iz sprotnih ocen, pisem in vsch vrst odmevov, obenem z dolgo-ročnejšimi učinki - novimi natisi in izdajami, deli, ki jih je besedilo spodbudilo - posnemanje, polemike, morebitne literarne ocene kritikov iz kasnejšega časa. In končno odmevi na tujem: prevodi, komentarji, pa spet morebitno posnemanje in polemična dela: o koristnosti teh vidikov priča Clarkeova obdelava invazijske literature (op. 47).

Pri analizi *celih sklopov besedil* se vse te točke pokažejo spet v novem pomenu: na tej ravni lahko pripeljejo do ustreznih primerjav in postavijo izhodišče za karseda previdna posploševanja. Spremljati je mogoče tudi *vsebinske elemente, ki se ponavljajo*, npr. tipe tujcev, razmere, "nacionalne" značilnosti, okoliščine, nravi, pravila, kolektivne postopke delovanja in nena-zadnje njihove opise, v katerih so že prvine ustaljenih rekel. Končno se prav na tej ravni pokaže, da je treba dela vsekakor obravnavati v *zgodovinskem kontekstu*, v sočasnih okoliščinah, z upoštevanjem časopisja in drugih umetnosti. Bolj znotraj-literarni pa so poskusi opredeljevanja položaja podobe o drugem v posameznih literarnih zvrsteh in položaja avtorjev, ki jih proučujemo v sklopu sočasnega literarnega dogajanja. Spre-gledati pa ne smemo avtorjev, ki dozdevno *ne* prispevajo imago-loškega gradiva, na našem področju npr. Thomasa Hardya in Henryja Jamesa. Ravno vključevanje negativnih rezultatov prispeva k natančni opredelitvi teme. Končno se pokaže, da je *razširjanje obzorja* koristno za presojo rezultatov. "Vertikalna" razširitev upošteva poprejšnjo in kasnejšo literaturo: čeprav imamo ob Radczunovi knjigi hude pomisleke, sta njegov prijem in njegov dvojni obrazec - faustovsko/goliardično (*faustisch / grobianisch*, op. 67) - za angleško podobo o Nemčiji do 17. sto-letja še vedno zanimiva in spodbudna. Potrebna so tudi "hori-zontalna" dopolnila, namreč upoštevanje dvostranskih in več-stranskih povezav, kakor smo jih nakazali za obdobje, ki nas tu zanima.

Seveda se vseh vidikov hkrati ne da upoštevati in uporabiti pri vseh besedilih: tudi ni nujno, da so vsi primerni za vsak projekt. Ta pregled želi postaviti možen okvir, v katerem in zaradi katerega se zdijo imagološke raziskave še posebej obe-tavne. V zvezi s podobo Nemčije v angleški literaturi pred 1914 so potrebne še številne nadrobne študije. V okvirih nekega celo-vitega projekta bi bilo najprej treba obdelati manjše časovne sklope, npr.: 1870-1890, 1890-1902, 1902-1914. Moralo pa bi priti tudi do izčrpane predstavitve, ki bi dopolnila, če ne kar

nadomestila obstoječa dela. Najbolje bi bilo delati skupinsko, s primernim vložkom časa in truda. Zaradi vsega, kar je povezano s tem posebnim predmetom, moramo vztrajati pri trditvi, da bi bil tak vložek upravičen in bi se v mnogih pogledih splačal.

OPOMBE

¹ Nemška verzija te razprave je bila prebrana na simpoziju v Luxemburgu septembra 1984; v razširjenem obsegu je bila objavljena v zborniku s tega simpozija *Europa und das Nationale Selbstverständnis*, ki sta ga uredila Hugo Dyserinck in Karl Ulrich Syndram, Bonn, Bouvier 1988, str. 77-101. Založnik mi je prijazno dovolil, da članek v svojem lastnem prevodu v angleščino objavim v zbirki mojih razprav o *littérature engagée*, ki bo z naslovom *Literature, History, and Politics: Aspects of Commitment*, izšla pri Mellen Press iz Lewinstona (država New York) leta 1994. Leto dni za Luxemburgom je na kolokviju ICLA, ki je potekal na univerzi v Sussexu, Peter Firchow prebral svojo razpravo z naslovom "From German to 'Germhun': Reflections on a National Stereotype before 1914". Skupaj z drugimi prispevki s tega kolokvija je bila v uredništvu Holgerja M. Kleina in Anthonyja K. Thorlbyja objavljena v reviji *Neohelicon* (14/1988, št. 2, str. 233-44) v tematski številki z naslovom *Literature and Values: Papers from the Colloquium of the International Comparative Literature Association held at the University of Sussex, August 1985*, Budapest, Akadémiai Kiado; Amsterdam, John Benjamins 1988. Članek je vključen tudi v knjigo *The Death of the German Cousin: Variations on a Literary Stereotype*, Lewisburg, Bucknell UP 1986. Nobeden od naju med pisanjem razprave ni poznal dela drugega. Najini pristopi se precej razlikujejo, zaradi česar je primerjalno branje zabavno in poučno hkrati.

² W. Besant, *Herr Paulus*, pogl. 2; 2. izd., London, Chatto & Windus 1888, 26 in nasl.

³ E. Castle, *Consequences*, 1. del, 7. do 12. pogl.; Leipzig, Tauschnitz 1991, 213-289.

⁴ To poudarja tudi Weineck (op. 22, str. 61).

⁵ M. Fischer, *Nationale Images als Gegenstand vergleichender Literaturgeschichte*, Bonn, Bouvier/Grundmann 1981, 24, in tudi 166, 171 itd. Fischerjevih spisov "Komparatistische Imagologie: Für eine interdisziplinäre Erforschung national-imagotyper Systeme", *Zeitschrift für Sozialpsychologie* 10, št. 1 (1979), 30-44, in "Komparatistik: Das Aachener Programm", *Deutsche Universitätszeitung* 24 (1979), 778-81 nisem imel v rokah.

⁶ F. Schultz, *Der Deutsche in der Englischen Literatur vom Beginn der Romantik bis zum Ausbruch des Weltkrieges*, Halle, Niemeyer 1939; ponatis, Walluf am Wiesbaden, Sändig 1973, 179 in nasl.

⁷ R. Guyard, *La littérature comparée*, Paris, PUF 1951, ponatis 1961, 7. pogl., 110-119: "L'étranger tel qu'on le voit".

⁸ H. Dyserinck, "Zum Problem der *images* und *mirages* und ihrer Untersuchung im Rahmen der Vergleichenden Literaturwissenschaft", *Arcadia* 1 (1966), 107-120. Prim. njegov pregled, ki upošteva poznejši razvoj, "Komparatistische Imagologie jenseits von *Werkimmanenz* und *Werktranszendenz*", *Synthesis* 9 (1982), 27-40; prim. tudi op. 40 spodaj.

⁹ J.-F. Brossaud, "Réflexions méthodologiques sur l'imagologie et l'ethno-psychologie littéraires", *Ethnopsychologie* 23 (1968), 366-377.

¹⁰ F. Stanzel, "Der literarische Aspekt unserer Vorstellungen vom Charakter fremder Völker", *Anzeiger der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Phil. Hist. Klasse* 111, No. 4(1974), 63-82; gl. tudi "Schemata und Klischees der Völkerbeschreibung in David Hume's Essay Of National Characters" v *Studien zur englischen und amerikanischen Literatur [FS Helmut Papajewski]*, ur. Paul G. Buchloh in drugi, Neumünster, Wachholtz 1974, 364-383.

¹¹ T. Boerner, "Das Bild vom anderen Land als Gegenstand literarischer Forschung", v *Deutschlands literarisches Amerikabild*, ur. Alexander Ritter, Hildesheim in New York, Olms 1977, 28-36; objavljeno tudi v *Sprache im technischen Zeitalter* 56 (1975), 313-320. Boernerjeva članka "National Images and their Place in Literary Research", *Monatshefte [Wisconsin]* 57 (1975), 358-370 nisem imel v rokah.

¹² T. Bleicher, "Elemente einer komparatistischen Imagologie", *Komparatistische Hefte* 1, št. 2 (1980), 3-11.

¹³ T. Boerner (op. 11), 32 in nasl.; prim. tudi npr. Bleicher (op. 12), 15, 20.

¹⁴ J. Riesz, "Einleitung: Zur Omnipräsenz nationaler und ethnischer Stereotype", *Komparatistische Hefte* 1, št. 2 (1980), 3-11.

¹⁵ G. Steinhausen, "Die Deutschen im Urteile des Auslandes", *Deutsche Rundschau* 141 (okt. - dec. 1909), 434-452 (tu: 435); 142 (jan. - marec 1910), 55-71. Prim. Guyard (op. 7, str. 110 in nasl.), ki prihaja do podobnih sklepov, čeprav izhaja iz drugačnih premis.

¹⁶ K. Boulding, "National Images and International Systems", v *International Politics and Foreign Policy*, ur. James N. Rosenau, New York, The Free Press; London, Collier Macmillan 1969, 422-431 (tu: 422).

¹⁷ W. Ruf, "Der Einfluß von Bildern auf die Beziehungen zwischen den Nationen", *Zeitschrift für Kulturaustausch* 23, št. 3 (1973), 21-29 (tu: 22).

¹⁸ M. Rehs, "Nationale Vorurteile - ein Problem internationaler Verständigung", *Zeitschrift für Kulturaustausch* 23, št. 3 (1973), 3-9. Prim. podobno v: Horst Rüdiger, *Literarisches Klischee und lebendige Erfahrung*, Dinslaken, Niederrh. Druckerei za Fraternité Mondiale - Deutsche Fraternitas e. V. Düsseldorf, b.l. (pribl. 1972), 3.

¹⁹ Prevzeto po francoski rabi v članku Oliviera Brachfelda "Note sur l'imagologie ethnique", *Revue de Psychologie des Peuples* 17 (1962); prim. Dyserinck, "Komparatistische Imagologie" (op. 8), tudi Fischer, *Nationale Images* (op. 5), predvsem strani 20, 170, 192 in nasl. Poudariti je potrebno, da so nacionalni stereotipi podvrženi vplivom in se spreminjajo; glej npr. Gerkensov in Kochov članek (op. 40 spodaj).

²⁰ P. Hofstätter, "Stereotype und auswärtige Kulturpolitik", *Zeitschrift für Kulturaustausch* 23, št. 3 (1973), 10-20.

²¹ W. Ruf in Hans-W. Blaasch, "Auto- und Heterostereotype marokkanischer und französischer Sprachkursteilnehmer der Goethe-Institute in Marokko", *Zeitschrift für Kulturaustausch* 23, št. 3 (1973), 55-64; Beller, "Geschichtserfahrung und Selbstbespiegelung im Deutschland der italienischen und im Italien-Bild der deutschen Gegenwartsliteratur", *Arcadia* 17 (1982), 154-167. Razprava je bila prebrana na 5. konferenci DAVGL, ki je pod naslovom *The Image of the Other Country in Literature* potekala v Pavli.

²² K. Weineck, *Deutschland und der Deutsche im Spiegel der englischen Erzählenden Literatur seit 1830*, Halle, Akademischer Verlag 1938, 60, 99, 215, 234 in nasl.

²³ Kot npr. v članku Paula Kennedyja "Idealists and Realists: British Views of Germany, 1864-1938", *Transactions of the Royal Historical Society*, 5th Series, 25 (1975), 137-156.

²⁴ G. T. Chesney, *The Battle of Dorking: Reminiscences of a Volunteer*, objavljeno najprej v *Blackwood's Magazine*, maja 1871, nato v knjižni obliki, Edinburgh and London, Blackwood 1871 (obakrat anonimno).

²⁵ R. Vansittard, *Black Record: Germany Past and Present*, London, Hamish Hamilton 1941, 1.

²⁶ P. Kennedy, *The Rise of the Anglo-German Antagonism 1860-1914*, London, Allen & Unwin 1980, prim. zlasti sklepne misli na str. 462 in nasl.

²⁷ Sapper, *Men, Women and Guns*, London, Hodder & Stoughton 1916, 131-153.

²⁸ A. Zapp uporabljata tudi druge nacionalne stereotype. Navedena izdaja ni datirana (Berlin, Schreiber'sche Verlagsbuchhandlung), najverjetneje je iz 1916.

²⁹ O različnih medvojnih kampanjah prim. knjigo Harolda D. Lasswella *Propaganda Techniques in the World War*, New York, Knopf; London, Kegan Paul 1923; prim. tudi poznejše delo, ki zadeva samo Britanijo, avtorice Cate Haste *Keep the Home Fires Burning: Propaganda in the First World War*, London, Allen Lane 1977.

³⁰ S. Jones, *The Unspeakable Prussian*, London, Cassell 1914. V tretjem poglavju "The Eagle Who Became a Vulture" (39-66) nekako anticipira Vansittardovega skobca (gl. op. 25).

³¹ H. Spiess, *Deutschlands Feind: England und die Vorgeschichte des Weltkriegs*, Berlin, Carl Heymans 1915. Kot najhujši sovražnik (nasproti domala neškodljivima dednima sovražnikoma Francijo in Rusijo) je prikazana Anglija tudi v znani pesmi Ernsta Lissauerja "Haßgesang gegen England" (Pesem o sovraštvu do Anglije, napisana in objavljena avgusta 1914), ponatisnjena je npr. v *Deutsche Dichtung im Weltkrieg 1914-1918*, ur. Ernst Volkmann, Leipzig, Reclam 1934, 92 in nasl.

³² A. Ludwig, "Deutschland und Deutsche im englischen Roman des 19. und 20. Jahrhunderts", *Germanisch-Romanische Monatschrift* 5 (1913), 22-48 (tu: str. 22). Prim. tudi naslov 2. dela: "Le miroir déformant" v knjigi Pierra Angela *Le personnage juif dans le roman allemand 1855-1915*, Paris, Didier 1973, 133-210.

³³ H. Dyserinck, *Komparatistik: Eine Einführung*, Bonn, Bouvier/Grundmann 1977, 2. del, 4. poglavje "Komparatistische Imagologie", 125-133 (zlasti str. 131).

³⁴ V. Klemperer, "Deutsches Wesen in der französischen Auffassung des 19. und 20. Jahrhunderts", *Zeitschrift für Deutschkunde* 41 (1927), 177-201 (predvsem str. 186 in nasl.).

³⁵ Podobno vprašanje postavlja Fischer (op. 5, str. 165) ob analizi Carréja (prim. op. 98).

³⁶ Glej razlage in hipoteze, ki jih našteva J. H. P. Pafford v svoji izdaji *The Winter's Tale*, London, Methuen 1963, ponatis 1982, 66.

³⁷ J. K. Jerome, *Three Men on the Bummel*, 7. pogl., Harmondsworth, Penguin 1983, 100.

³⁸ L. Renn na začetku poglavja "Meine erste Audienz beim König und der Etagenkopf", Berlin, Aufbau-Verlag 1950, 82-87.

³⁹ M. Beller (op. 20), 156; podobno tudi Klemperer (op. 34), 192, 196.

⁴⁰ Prim. dela Bouldinga (op. 16), Rehssa (op. 18), Hofstätterja (op. 20) in npr. tudi Gerda Gerkena "Stereotypen können verändert werden", *Zeitschrift für Kulturaustausch* 23, št. 3 (1973), 30-35, ter Manfreda Kocha "Die Veränderungen von Stereotypen in der Öffentlichkeitsarbeit", *Zeitschrift für Kulturaustausch* 23, št. 3 (1973), 36-46.

⁴¹ G. Heuse, *La psychologie ethnique*, Paris, Vrin; Brussels, Staps 1953, 70.

⁴³ V Sartrovi noveli "L'enfance d'un chef" iz zbirke *Le Mur*, Paris, Gallimard 1939, ponatis 1975, 153-262.

⁴⁴ R. Bauer, *Das Bild des Deutschen in der französischen und das Bild des Franzosen in der deutschen Literatur*, Dinslaken, Niederrh. Druckerlei zu Fraternité Mondiale - Deutsche Fraternitas e. V. Düsseldorf, b.l. (pribl. 1972), 22, itd.

⁴⁵ G. T. Chesney, *The Battle of Dorking* (op. 24), 6, 7, 9, 30, 51, 61, 63.

⁴⁶ E. Childers, *The Riddle of the Sands*, London, Sidgwick & Jackson 1972, ponatis 1977, 11-15, 179-187, in tudi 97, 236, 273.

⁴⁷ W. Le Queux, *The Invasion of 1910*, London, Eveleigh Nash 1906, predvsem "Uvod" in strani 26, 28, 38, 39, 62, 73, 86, 137. Roman je izhajal najprej v nadaljevanjih v *Daily Mailu* Alfreda Harmswortha, ki je s precejšnjimi izdatki iz njega naredil pravo uspešnico. Že istega leta sta nastala kar dva prevoda v nemščino, prim. Clarke (op. 47), 235. Delo je svojo veljavo ohranilo tudi v zelo različnih kontekstih, prim. povzetek, objavljen z naslovom *The Battle of Royston*, Royston, Ellison Editions 1984.

⁴⁸ Glej primerjalno študijo Iana Fredericka Clarkea *Voices Prophe- sying War, 1763-1984*, London, Oxford UP 1966, še posebej 4. poglav- je "Politics and the Pattern of the Next Great War, 1880-1914", 107-161, kakor tudi njegovo bibliografijo primarnih virov, 227 str. in nasl.

⁴⁹ V Meredithovem romanu se ta tematika nanaša le na Skepseyja in Durancea.

⁵⁰ Countess Arnim, *The Caravaners*, London, Macmillan 1915, 26, 29, 41, 77 in nasl., 104, 116, 126, 155, 201. Baron Ottkringel je zara- di zaslepljenosti in predsodkov podoben angleški obiskovalki Nemčije Minori iz prve knjige grofice Arnim *Elizabeth and Her German Gar- den*, London, Macmillan 1898, ponatis 1903 - poznejša knjiga torej preobrača osnovno shemo prejšnje.

⁵¹ K. Mansfield, "Germans at Meat", v zbirki *In a German Pension*, Harmondsworth, Penguin b.l. (vendar po 1950), 9-13, predvsem str. 10, nekaj manj sovražno na str. 12.

⁵² M.-F. Guyard, *La Grande Bretagne dans le roman français 1914-1940*, Paris, Didier 1954.

⁵³ Glej Guyard (op. 7); tudi Fischer (op. 5), 173.

⁵⁴ E. E. Humble, "The Breakdown of a Consensus: British Writers and Anglo-American relations 1900-1920", *Journal of European Studies* 7 (1977), 41-68.

⁵⁵ Glej odnosnice pri Horstu Opplu, *Englisch-deutsche Literatur- beziehungen*, Berlin, Schmidt 1974, II, 89 in nasl., tudi 77 in nasl. Izjemno zanimiv novejši primer je delo Patricia Bridgwatra *Gissing and Germany*, London, Enitharmon Press 1981.

⁵⁶ Glej zlasti bibliografiji pri Schultzu (op. 6) in Müllenbrocku (op. 73). Zelo poučen je npr. J. A. Cramb, *Germany and England*, London, Murray, junij 1914 (torej pred izbruhom vojne; samo predavanje je bilo povedano 1913). Rudolf Immelmann v članku "Der Deutsche im englischen Spiegel", *Zeitschrift für Deutschkunde* 41 (1927), 820-828, z veseljem navede pripombo angleškega žurnalista J. L. Garvina, ki izraža nezanimanje, in s tem pravzaprav podpira kliše (822). Kon- teksta ne poznam; kaže, da gre za enega od primerov, ko je treba pri- tegniti Fischerju (op. 5, str. 21 in nasl.) in razlikovati med *eden* [...] in *mnogi* [...].

⁵⁷ Poleg Richarda Mcyerja (op. 83) glej še Franza Munckerja, *An- schauungen vom englischen Staat und Volk in der deutschen Lite- ratur der letzten vier Jahrhunderte*; poznam samo 2. del te razprave iz *Sitzungsberichte der bayerischen Akademie der Wissenschaften*,

Philos.-Philolog. und Hist. Klasse, München, 1925, št. 1. Prvi del je izšel 1918; nisem mogel ugotoviti, ali je Muncker sploh segel prek avtorjev Mlade Nemčije. Prim. tudi M. Zobla von Zabeltitz "Englands Bild in den Augen der deutschen Klassiker", *Die Grenzboten* 77:3 (1918), 117-128 in Wilhelma Widmanna "Die Engländer im Spiegel der Bühne", *Der Merker* 9:4 (15. febr. 1918), 117-126; oboje je izšlo med 1. svetovno vojno in je preobloženo s propagando. Na angleškem jezikovnem področju je nastala razprava ameriškega literarnega zgodovinarja Johna Alexandra Kellyja *England and the Englishman in German Literature of the Eighteenth Century*, New York, Columbia UP 1921 (ponatis AMS Press, 1966). O drugih posameznih prispevkih so podatki v knjigi Franza Anselma Schmidta *Stoff und Motivgeschichte der deutschen Literatur: Eine Bibliographie*, 3. izd., Berlin in New York, De Gruyter 1976.

⁶⁷ To se jasno vidi iz Fischerjeve bibliografije (op. 5), prim. tudi ustrezne podatke pri Schmidtu (op. 56).

⁶⁸ Alexandra von Harnier, *Napoleon III. und der deutsch-französische Krieg im Lichte der englischen Literatur*, Quakenbrück, Trute 1930.

⁶⁹ T. Kornder, *Der Deutsche im Spiegel der englischen Erzählliteratur des 19. Jahrhunderts*, Erlangen-Bruck, Krahl 1934.

⁷⁰ A. Brandl, "Deutsche Charakterköpfe in englischer Beleuchtung", *Deutsche Rundschau* 158 (januar - marec 1914), 359-368.

⁷¹ K. Bleibtreu, *Deutschland und England*, Berlin, Curtius 1909, 143, 145.

⁷² Izšlo v Galsworthovi zbirki zgodb *The Inn of Tranquillity*, London, Heinemann 1912, 14-25.

⁷³ Takšni sta npr. deli Ernsta Dicka "Deutschland und die Deutschen bei George Meredith", *Germanisch-Romanische Monatschrift* 6 (1914), 32-43, in Hansa Galinskega "Deutschland in der Sicht von D. H. Lawrence und T. S. Eliot", Wiesbaden, Akademie der Wissenschaften und der Literatur, *Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse*, 1956, št. 1.

⁷⁴ To ne velja samo za nemške raziskave, glej npr. Fischerja (op. 5, str. 169) o Carréju (op. 98).

⁷⁵ K. Kröger, "Das Deutschland der Engländer und Amerikaner in der Vergangenheit", *Die Neueren Sprachen* 69 (1970), 91-102. Razpravo o tej temi je v *Zeitnotizen* (München 1963) objavil Rudolf Walter Leonhardt, vendar nam ni bila dosegljiva.

⁷⁶ F. Stanzel, "National Character as Literary Stereotype: An Analysis of the Image of the German in English Literature before 1800", *London German Studies* 1 (1980), 101-115; prim. tudi op. 10.

⁷⁷ W. Radezun, *Das englische Urteil über die Deutschen bis zur Mitte des 17. Jahrhunderts*, Berlin 1933; ponatis Nendeln, Liechtenstein, Kraus 1967. Podobno kot Schultzov (op. 6) je presenetljiv tudi ponatis Radezuna. Radezun je manj objektivni, kot bi od njega zaradi časovne oddaljenosti od obravnavanega predmeta lahko pričakovali.

⁷⁸ Poučen kontrast sta npr. Robert Kenneth Schultz, *The Portrayal of the German in Russian Novels*, München, Sagner 1969, in Eberhard Sauer, "Deutsches Wesen im Spiegel der russischen Dichtung", *Zeitschrift für Deutschkunde* 40 (1926), 742-751.

⁷⁹ F. Fischer, *Griff nach der Weltmacht*, Düsseldorf, Droste 1961, 3. izd. 1964.

⁸⁰ V. Berghahn, *Rüstung und Machtpolitik*, Düsseldorf 1973, in še posebej *Germany and the Approach of War in 1914*, London, Macmillan 1973.

⁸¹ I. Geiss, *Das Deutsche Reich und der Erste Weltkrieg*, München, Hanser 1978.

⁷² H. Kantorowicz, *Der Geist der englischen Politik...*, Berlin, Rowohlt 1929; uporabljaj sem angleški prevod *The Spirit of British Policy and the Myth of the Encirclement of Germany*, London, Allen & Unwin 1931, predvsem Uvod.

⁷³ H.-J. Müllenbrock, *Literatur und Zeitgeschichte in England zwischen dem Ende des 19. Jahrhunderts und dem Ausbruch des Ersten Weltkriegs*, Hamburg, Cram in de Gruyter 1967.

⁷⁴ F. Brie, *Impertalistische Strömungen in der englischen Literatur*, Halle, Niemeyer 1916, 2. izd. 1928, še posebej str. 205-253.

⁷⁵ Müllenbrock (op. 73), zlasti 31, 33, 41, 75, 79, 85, 95, 102, 117, 119, 121, 123 in nasl., 131-133, 143, 158, 165, 177, 217.

⁷⁶ Müllenbrockova (op. 73) podčrtana opomba 21 se nanaša na delo Cecily Sidgwick *Home Life in Germany* (1908) in anonimno objavo *The Lantern Bearers* (1910); o slednji prim. spodaj.

⁷⁷ Müllenbrock (op. 73), 109 in nasl. Njegova podčrtana opomba 22 zadeva Weinecka (op. 22 zgoraj); prim. tudi str. 100, podčrtano opombo 28.

⁷⁸ O. J. Hale, *Publicity and Diplomacy: With Special Reference to England and Germany 1890 - 1914*, University of Virginia 1940; ponatis Gloucester, MA, Peter Smith 1964.

⁷⁹ L. de Charms, *Elizabeth of the German Garden: A Biography*, London, Heinemann 1958, 128.

⁸⁰ Ob tem naj samo pripomnimo, da Henning von Arnim ni bil model za Otkringla, to pošast; prim. de Charms (op. 79), 123 in nasl., 127.

⁸¹ Müllenbrock (op. 73), 109; prim. Weineck (op. 22), 216: *Schreckgespenst*; Bleibtreu (op. 61), 147: *Invasionsphantasien*.

⁸² O tem piše Gerlinde King v diplomski nalogi "Allied Re-Education Policies", pri kateri sem bil mentor; zagovarjala jo je v School of Modern Languages and European History, University of East Anglia leta 1984.

⁸³ R. Meyer, "Die Engländer in der deutschen Literatur", *Die Nation* 13 (1895/96), 419-429, 433-435 (tu: 419); prim. tudi, kar pove o Bouldingu (op. 16).

⁸⁴ A. Niemann, *The Coming Conquest of England*, prev. J. H. Freese, London, Routledge 1904.

⁸⁵ F. von Bernhardi, *Deutschland und der nächste Krieg*, Stuttgart in Berlin, Cotta 1912; prevod Allana H. Powlesa je izšel z naslovom *Germany and the Next War*, London, Arnold 1914.

⁸⁶ Naslednjih dveh del nisem imel v rokah: M. Messerschmidt, *Die Wandlungen des Deutschlandbildes in der englischen Geschichtsschreibung der letzten hundert Jahre*, Düsseldorf 1954, in doktorske teze R. Schütza *Die deutsch-englische Entfremdung im Spiegel der britischen Presse 1896-1903*, Aachen 1969.

⁸⁷ G. Heidorn, *Monopole-Pressen-Krieg*, Berlin, Rütten & Loening 1960. Knjiga je uporabna, čeprav je polna ideoloških plašnic. Müllenbrock (op. 73) jo včasih navaja, vendar bi bila simultana obravnava učinkovitejša.

⁸⁸ V nasprotju npr. z Nemčijo in Indijo, kar pravilno ugotavlja Vridhagiri Ganeshan v *Das Indienbild deutscher Dichter um 1900*, Bonn, Bouvier/Grundmann 1975, 17. Precej drugačen je položaj v literaturi, ki je nastala v senci kolonializma, o čemer pišeta npr. Sander L. Gilman, "The Image of the Black in the German Colonial Novel", *Journal of European Studies* 8 (1978), 1-11, in Wilfried F. Feuser, "Slave to Proletarian: Images of the Black in German Literature", *German Life & Letters* 32 (1978/79), 122-134.

⁸⁹ O (začasni) povezanosti Thomasa Manna z nacionalističnim valom med vojnimi leti piše npr. Klaus Schröter, "Chauvinism and Its

Tradition: German Writers and the Outbreak of the First World War", *Germanic Review* 43 (1968), 120-134.

⁹⁰ T. Mann, *Buddenbrooks*, 9. del, 2. pogl.; v *Gesammelte Werke*, 1. knj., Frankfurt, Fischer 1960, ponatis 1974, 722.

⁹¹ Poleg Klempererja (op. 34), Immelmanna (op. 55) in Sauerja (op. 68) primerjaj še Helmutha Hatzfelda o Španiji v *Zeitschrift für Deutschkunde* 40 (1926), 731-740, in članek o Italiji v smislu 'tujec, kot ga vidimo' avtorja Giovannija Vittoria Amoretija, 41 (1927), 673-682. Več prinašata članka Martina Steina "Images de l'Allemagne en France" in Jeana Nurdina "Images de la France en Allemagne" v reviji *Ethnopsychologie* 26 (1971), 373-388 in 389-414.

⁹² V delih, ki jih na žalost nisem mogel upoštevati: Koch (op. 40) se sklicuje na svojo knjigo *Das Deutschlandbild im Ausland*, 2. izd. Bad Godesberg 1969; poleg tega je kot Koch-Hillebrecht avtor knjige *Das Deutschlandbild: Gegenwart, Geschichte, Psychologie*, München, Beck 1977; verjetno je pomemben tudi prispevek Wernerja Rossa *Deutschland - typisch deutsch?*, München 1976. Kröger (op. 65), 93, op. 2 navaja tudi delo G. Kostucha in F. Krögerja *Germany Seen Through British and American Eyes*, Frankfurt, Diesterweg 1969, ki pa ga očitno ni na nobenem od običajnih seznamov ali v bibliografijah.

⁹³ E. M. Forster, *Howards End*, 7. pogl., Harmondsworth, Penguin 1941, ponatis 1963, 28.

⁹⁴ J. Conrad, *Lord Jim*, 5. pogl., Leipzig, Tauschnitz 1926, 41.

⁹⁵ V Violet Hunt, *The Desirable Alien: At Home in Germany*, London, Chatto & Windus 1913, IX.

⁹⁶ C. Sidgwick, *The Lantern Bearers*, London, Methuen 1910, 7. pogl., 73.

⁹⁷ D. H. Lawrence, v zbirki *The Prussian Officer and Other Stories*, London, Duckworth 1914 (originalna izdaja); Harmondsworth, Penguin 1945, ponatis 1969, 7-29, 30-49.

⁹⁸ Prim. Klempererja (op. 34); na široko se je teme lotil Jean-Marie Carré, *Les écrivains français et le mirage allemand*, Paris, Boivin 1947, za naše obdobje je še posebej važno poznejše delo Claudea Digeona *La crise allemande et la pensée française*, Paris, PUF 1959.

⁹⁹ O Carréju gl. npr. Dycerinecka (op. 8), predvsem 166 in nasl.; kasneje o Fischerju (op. 5), 157 in nasl.

¹⁰⁰ R. Brooke, *The Poetical Works*, ur. Geoffrey Keynes, London, Faber 1960, 68.

¹⁰¹ Galinsky v *Deutschlands Literarisches Amerikabild* (op. 11), 4-27 (tu 20-22).

Po rokopisu prevedla Vera Troha.

Skrajšano verzijo te razprave je avtor predaval ob svojem obisku pri Slovenskem društvu za primerjalno književnost v Ljubljani 21. maja 1993.